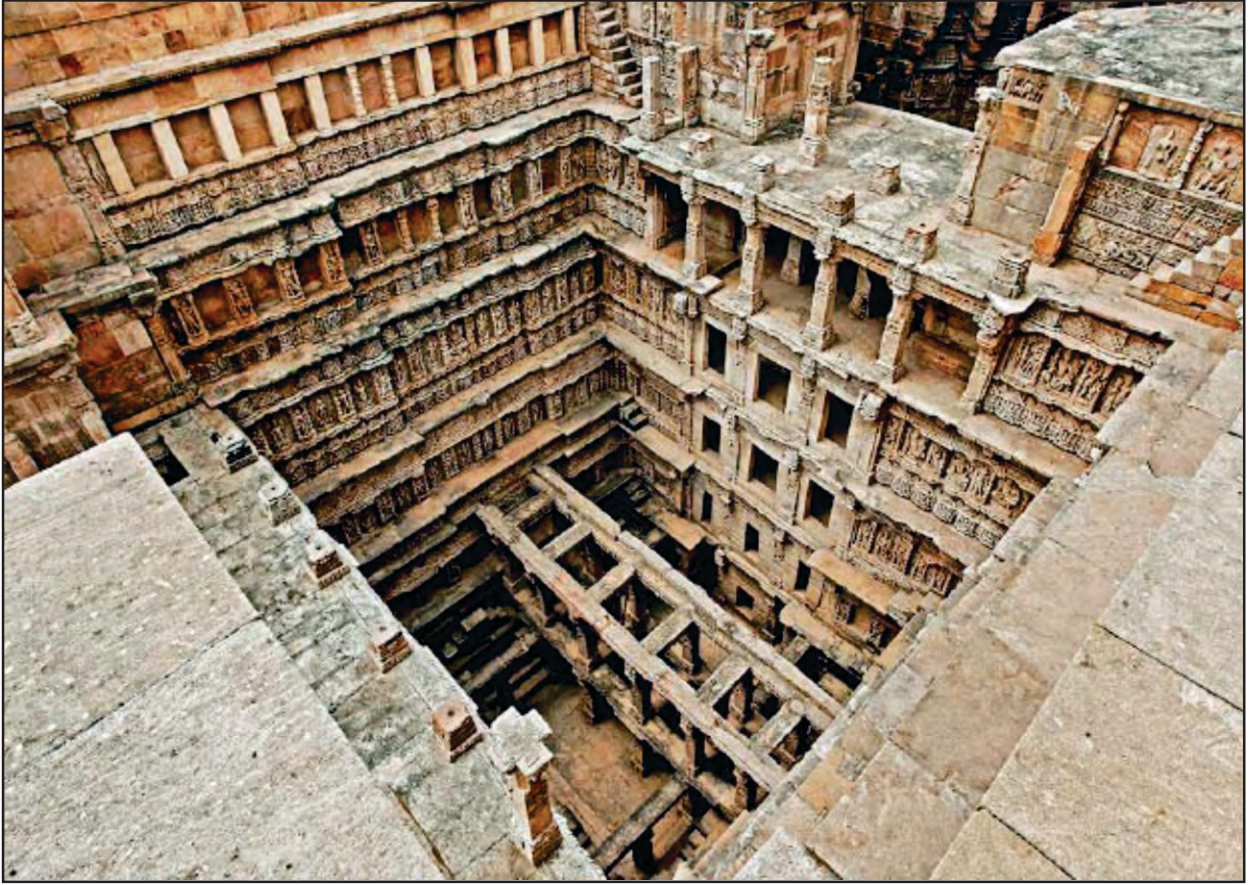

રાણીની વાવ

મહિષાસુર મર્દિની

(રાણીની વાવ) શિલ્પ સુંદરી

(રાણીની વાવ)

(૩) સરખેજનો રોજો:

મુસ્લિમ સ્થાપત્યોમાં રોજાનું બાંધકામ વિશેષ થયેલું જોવા મળે છે. સૂફી સંતોની કબર ઉપર કરેલા બાંધકામને રોજો કહેવામાં આવે છે. જે ઇસ્લામના પવિત્ર સ્થળો તરીકે ઓળખાય છે.

સરખેજનો રોજો

અમદાવાદની નજીક આવેલાં સરખેજ ગામમાં આવેલો આ રોજો ‘સરખેજનો રોજો’ કહેવાય છે. મુસ્લિમ સંત શિરોમણી શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષ અમદાવાદના શહેનશાહ અહમદશાહના ગુરુ હતા. તેમની યાદમાં મહંમદ બેગડાએ આ રોજો બંધાવવાની શરૂઆત કરી હતી.

સરખેજના રોજાનું બાંધકામ ઈ. સ. 1451માં તત્કાલીન બાદશાહ કુત્બુદ્દીને પુરું કરાવ્યું હતું. આ રોજાની બાજુમાં મહંમદ બેગડાની કબર તથા તેમનો મહેલ પણ આવેલાં છે. તળાવના કિનારે આવેલી આ ઈમારતોના સમૂહની ગણના અમદાવાદના સુંદર અને કલાત્મક સ્થાપત્યોમાં થાય છે. અહીં દીવાલો ઉપર જડાયેલી જાળીઓ અનેક પ્રકારની

સરખેજના રોજાની જાળીઓનું કોતરકામ

સુંદર ભૌમિતિક આકારોવાળી ભાત, કલાત્મક ધુમ્મટો, થાંભલા અને કોતરણીયુક્ત ઝરૂખા વગેરે તેની ઉત્તમ સુશોભન રચનાની ગવાહી પૂરે છે.

આ રોજામાં કેટલીક જાળીઓ પિત્તળની ધાતુમાંથી બનેલી છે. તેનું બારીક નકશીકામ અમદાવાદની સીદી સૈયદની જાળીની સાથે સરખાવી શકાય એટલી નાજુક અને કલાત્મક છે. આ રોજો ધાર્મિક મહત્વ ધરાવે છે. તેથી મુસ્લિમોનું પવિત્ર તીર્થધામ ગણાય છે. સખત પથ્થરને મીણની જેમ મુલાયમ કોતરણી યુક્ત બનાવી તૈયાર કરેલ આ ‘સરખેજના રોજા’ને જોઈને તે સમયના કલાકારોની કલા સાધનાની પ્રતીતિ થાય છે.

‘સરખેજનો રોજો’ ગુજરાતના રોજાઓમાં સૌથી મોટા કલાત્મક રોજા તરીકે ખ્યાતિ ધરાવે છે.

(4) હઠીસિંગના દહેરા:

માઉન્ટ આબુમાં આવેલા દેલવાડાના જૈન મંદિરોની સામ્યતા ધરાવતાં હઠીસિંગના દહેરા અમદાવાદમાં દિલ્હી દરવાજાની બહાર જવાના રસ્તા ઉપર જમણી બાજુએ આવેલા છે. આ 52 જિનાલય વાળું ધર્મનાથ ભગવાનનું વિશાળ જૈન મંદિર છે.

વાદ્ય ધારીણી- હઠીસિંગના દહેરા

સુંદર કોતરણી યુક્ત જાળીઓ, ઝરૂખાઓની કોતરણી, મંદિરનું પ્રવેશદ્વાર અને કલાત્મક કમાનો તેની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે.

આ મંદિરનું બાંધકામ ઈ. સ. 1848માં જૈન શ્રેષ્ઠી શ્રી હઠીસિંગ અને તેમનાં ધર્મ પત્ની હરકુંવર શેઠાણીએ તે વખતના સિદ્ધહસ્ત સ્થપતિ શ્રી પ્રેમચંદ સલાટ પાસે કરાવ્યું હતું. સ્તંભો, સ્તંભશિર્ષ, મંદિરની છત તેમજ બહારના ભાગમાં વિવિધ અંગભંગિઓ ધરાવતી નર્તકીઓ અને વાદ્ય ધારીણીઓ સૌંદર્યનું અનોખું વાતાવરણ સર્જે છે. આ દેવાલય તે સમયની સ્થાપત્યની કલાને બિરદાવતું જૈન ધર્મનું પવિત્ર તીર્થ છે.

(5) રાણી સિપ્રીની મસ્જિદ:

અમદાવાદમાં આસ્ટોરિયા દરવાજાની બાજુમાં આવેલી રાણી સીપ્રીની મસ્જિદ, અમદાવાદની જ નહિ પરંતુ ભારતભરની સુંદર મસ્જિદોમાંની એક છે. ઈ. સ. 1454માં મહંમદ બેગડાએ તેમની રાણી સિપ્રીની યાદમાં બંધાવી હતી.

આ મસ્જિદ ખૂબ જ નમણી અને નાજુક છે. તેથી ‘મસ્જિદ-એ-નગીના’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેમજ તેને ‘અમદાવાદનું રત્ન’ પણ કહે છે.

આ મસ્જિદના મિનારા અને જાળીઓ અત્યંત કલાત્મક છે. આ મસ્જિદના સ્થાપત્યમાં હિન્દુ સ્થાપત્યોમાં હોય તેવા ગોખલાં, ખૂણાઓ, સ્તંભો અને આધાર શિલાઓ શિલ્પથી સભર છે. તેથી હિન્દુ અને મુસ્લિમ શૈલીનું સંમિશ્રણ, મિનારાનું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ અહીં જોવા મળે છે.

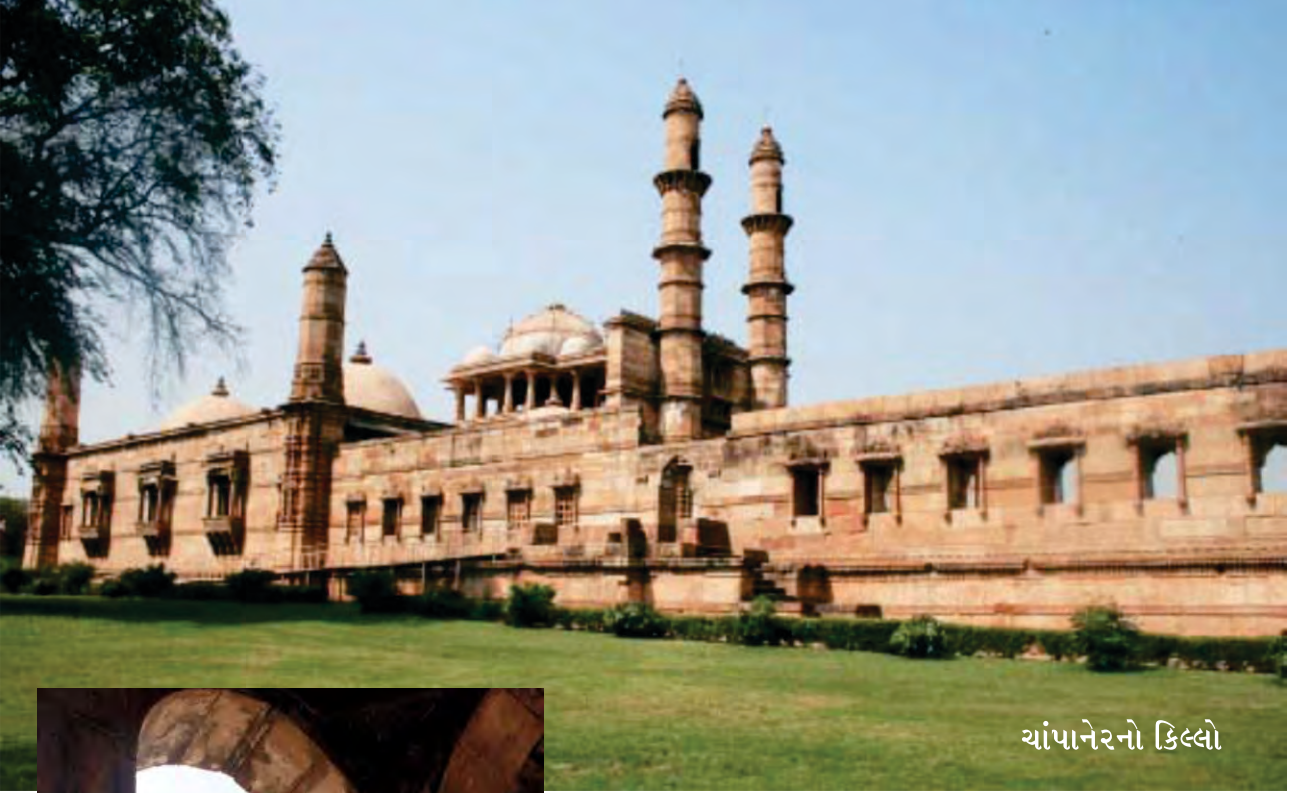
અહીં આવેલા મિનારા નાજુક કોતરણીથી સભર છે તેથી તે વિશ્વભરમાં ખ્યાતિ પામ્યા છે.

રાણી સિપ્રીની મસ્જિદ

રાણી સિપ્રી મસ્જિદના કલાત્મક ઝરૂખા

(6) ચાંપાનેરનો કિલ્લો : ગુજરાતના પંચમહાલ જિલ્લામાં આવેલ ઐતિહાસિક સ્થાપત્ય ચાંપાનેર સુલતાન મહંમદ બેગડાએ વસાવ્યું હતું. ચાંપાનેર પાવાગઢ પર્વતની તળેટીમાં આવેલું છે. પાવાગઢ પર્વતની ટોચે મહાકાળીનું મંદિર આવેલ છે. ચાંપાનેર હિન્દુ, મુસ્લિમ અને જૈન ધર્મના શિલ્પના અવશેષ ધરાવતું નગર છે. ચાંપાનેરના કિલ્લાની દીવાલો સોલંકી યુગમાં બની હતી.

ચાંપાનેરનો કિલ્લો

ચાંપાનેર કિલ્લાનું દૃશ્ય

વડોદરા હેરિટેજ ટ્રસ્ટ દ્વારા ચાંપાનેરના 114 જેટલા સ્થાપત્યોની યાદી બનાવવામાં આવી હતી તેમાંના 39 જેટલા સ્થાપત્યો યોગ્ય રીતે જળવાયેલ છે. યુનેસ્કો (UNESCO) દ્વારા ચાંપાનેરના સ્થાપત્યને જુલાઈ 2004માં વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઈટમાં (વૈશ્વિક વારસો) સ્થાન મળેલ છે.

ચાંપાનેરના કિલ્લાના મહત્વપૂર્ણ શિલ્પ સ્થાપત્યોમાં ગુઢામંડપ, અર્ધમંડપ, લકુલીશ, દક્ષિણામૂર્તિ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ગજેન્દ્ર મોક્ષ સૌર સુંદરી, અંબિકા, ઇન્દ્ર અને શિવના વિવિધ સ્વરૂપો હિન્દુ સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરે છે. સુપાર્શ્વનાથ અને ચન્દ્રપ્રભા જૈન મંદિરો પણ આવેલા છે. ચાંપાનેરના મુસ્લીમ સ્થાપત્યમાં જામા મસ્જિદ, કેવડા મસ્જિદ, બોહરાની સહર કી મસ્જિદ, લીલાગુંબજ મસ્જિદ, ખજૂરી મસ્જિદ, કબુતરખાના, એક મિનાર મસ્જિદ વગેરે મુગલ સ્થાપત્યો જોવાલાયક છે. ચાંપાનેર અને પાવાગઢને જોડતા કુલ આઠ જેટલા મુખ્ય દરવાજા છે. (1) અટકા દરવાજો, (2) બુઢિયા દરવાજો, (3) મોતી દરવાજો, (4) સતમંજિલ દરવાજો (5) ગુલાન બુલાન દરવાજો, (6) બુલંદ

દરવાજો, (7) મકાઈ દરવાજો (8) તારાપોર દરવાજો. આમ ચાંપાનેરનો કિલ્લો ગુજરાત રાજ્યના શિલ્પ સ્થાપત્યનો અમૂલ્ય વારસો છે.

સ્વાધ્યાય

1. ખાલી જગ્યા પૂરો.

- (1) ચારે બાજુ ફેરવીને જોઈ શકાય તેવા શિલ્પને _____ શિલ્પ કહે છે.
- (2) _____ના સમયમાં મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર બાંધવામાં આવેલું છે.
- (3) પાટણની રાણકી વાવ _____એ બંધાવી હતી.
- (4) હડીસિંગના દહેરા આબુમાં આવેલા _____ના જૈન મંદિરની સામ્યતા ધરાવે છે.
- (5) _____ મસ્જિદ ભારતના સુંદર મસ્જિદોમાંની એક છે.

2. નીચે આપેલા પ્રશ્નોનો યોગ્ય વિકલ્પ આપી જવાબ લખો.

- (1) નીચે આપેલા પૈકી કયું શિલ્પ મોઢેરાના સૂર્યમંદિરમાં જોવા મળે છે ?
(A) બ્રહ્મા (B) દર્પણ કન્યા (C) મહિષાસૂર મર્દિની (D) વાઘ ધારિણીઓ _____
- (2) કયો રોજો ગુજરાત સૌથી મોટા કલાત્મક રોજા તરીકે ખ્યાતિ ધરાવે છે ?
(A) ચાંપાનેર (B) રાણી સિપ્રી (C) ઝુલતા મિનારા (D) સરખેજ _____
- (3) વાવનું બાંધકામ કયા યુગમાં થયેલું જોવા મળે છે ?
(A) મોગલ યુગ (B) મુસ્લિમ યુગ (C) સોલંકી યુગ (D) જૈન યુગ _____
- (4) હડીસિંગના દહેરા કેટલા જિનાલય ધરાવતું જૈનમંદિર છે ?
(A) 52 (B) 32 (C) 57 (D) 25 _____
- (5) યુનેસ્કો દ્વારા ચાંપાનેરના સ્થાપત્યને કઈ સાલમાં વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઈટ તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી ?
(A) 2000 (B) 2004 (C) 2014 (D) 2008 _____

3. નીચે આપેલા પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

- (1) પૂર્ણમૂર્ત શિલ્પ એટલે શું ?

- (2) કયું સ્થાપત્ય કર્કવૃત્તની રેખા ઉપર પૂર્વાભિમુખ છે ?

- (3) રાણીની વાવ (રાણકી વાવ) કયાં આવેલી છે ?

- (4) મહંમદ બેગડાએ કોની યાદમાં સરખેજનો રોજો બાંધવાની શરૂઆત કરી હતી ?

- (5) હડીસિંગના દહેરાના સ્થપતિ કોણ હતા ?

- (6) ચાંપાનેર કયા પર્વતની તળેટીમાં આવેલું છે ?

- (7) ચાંપાનેર અને પાવાગઢને જોડતા કેટલા મુખ્ય દરવાજા છે ?

- (8) હડીસિંગના દહેરા કયા ધર્મનું તીર્થધામ છે ?

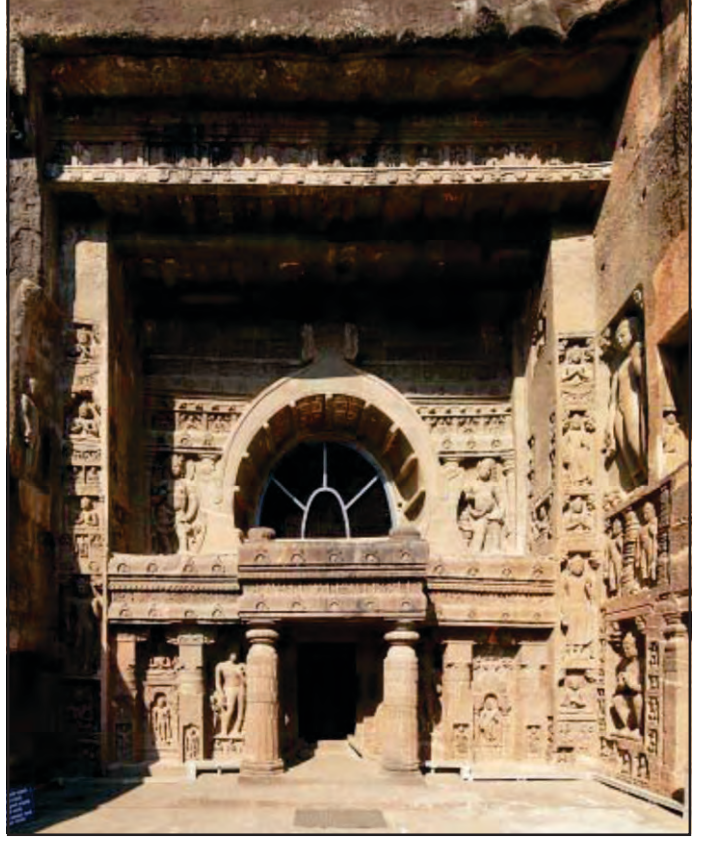

(1) અજંતાની ગુફાઓ

ગુપ્તકાળ ભારતીય કલા અને સંસ્કૃતિનો સુવર્ણયુગ ગણાય છે. તે સમયની ચિત્ર સાધનાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ અજંતાના ગુફા ચિત્રો છે. આ ચિત્રો બૌદ્ધ ધર્મના છે. તેમાં બુદ્ધનું જીવન, જાતકકથા, ફૂલપાન, પક્ષી અને પ્રાણીઓના ચિત્રો પણ જોવા મળે છે.

અજંતાની ગુફાઓ મહારાષ્ટ્રના ઔરંગાબાદથી 57 કિલોમીટર અને જલગાંવ પાસેના ફર્દાપૂરથી 6 કિલોમીટર દૂર આવેલી છે. 29 ગુફાઓ ધરાવતા આ સ્થળની બાજુમાં અજંતા ગામ આવેલું હોવાથી ‘અજંતાની ગુફાઓ’ તરીકે ઓળખાય છે. આ ગુફાઓ વાઘોરા નદીના કિનારે આવેલી છે.

ઈ. સ. 1819માં ચેન્નઈ(મદ્રાસ)ના અંગ્રેજ અમલદાર જેમ્સ ફર્ગ્યુસને આ ગુફા જોઈ અને ગુફાઓનો જગતને પરિચય કરાવ્યો. 1951માં ભારત સરકારે અજંતાની ગુફાઓને રાષ્ટ્રીય કલા સંપત્તિ જાહેર કરી. બૌદ્ધ ધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધાથી પ્રેરાઈને એ સમયના બૌદ્ધ સાધુઓએ બૌદ્ધ ધર્મનો ભવ્ય ઇતિહાસ ચિત્રો દ્વારા ચિરંજીવી બનાવ્યો છે.

અજંતાની ગુફાઓનો પ્રવેશદ્વાર

ચૈત્ય અને વિહાર ગુફાઓ :

અજંતામાં બે પ્રકારની ગુફાઓ છે. (1) ચૈત્ય ગુફાઓ અને (2) વિહાર ગુફાઓ

(1) ચૈત્ય ગુફાઓ : ચૈત્ય ગુફાઓ એટલે બૌદ્ધ સાધુઓનું પ્રાર્થના અને ઉપાસના કરવાનું સ્થાન

(2) વિહાર ગુફાઓ : વિહાર ગુફાઓ એટલે બૌદ્ધ સાધુઓને નિવાસ અને અધ્યયન કરવાનું સ્થાન.

અજંતાની બધી ગુફાઓ અર્ધવર્તુળાકારે (ઘોડાની નાળનો આકાર) આવેલી પર્વતમાળાઓમાં કોતરી કાઢવામાં આવી છે. આ ગુફા મંદિરોમાં બૌદ્ધ ધર્મની જાતક કથાઓ તથા ભગવાન બુદ્ધના જીવન પ્રસંગોને કેન્દ્રમાં રાખીને ચિત્રો કરેલાં છે.

અજંતાની ચિત્ર વિધાન પદ્ધતિ:

અજંતાની ગુફાઓમાં ખડકોની વિશાળ અને ખરબચડી દીવાલો અને છતો ઉપર જ્યાં ચિત્રકામ કરવાનું હોય ત્યાં દીવાલોની સપાટી થોડીક ખોદીને (ટાંકીને) સરખી કરવામાં આવતી, ત્યારબાદ છાણ, માટી અને ઘાસનું ભૂસું ભેળવીને ગારો તૈયાર કરવામાં આવતો. તેનું આ દીવાલો ઉપર લીંપણ કરવામાં આવતું ત્યારબાદ તેની ઉપર ચૂનાનું પાતળું અસ્તર લગાડવામાં આવતું. આ દીવાલો ઉપર ગેરુ રંગથી ચિત્રનું રેખાંકન કરવામાં આવતું. પછી તેમાં રંગકામ થતું. આ પદ્ધતિને ફેસ્કો પદ્ધતિનાં ચિત્રો કહેવાય છે.

અજંતાના કલાકારોએ અપનાવેલી આ વિશિષ્ટ ચિત્ર પદ્ધતિને કારણે આ ગુફામંદિરોનાં ચિત્રો 1500 થી 2000 વર્ષ જેટલા લાંબા સમય સુધી ટકી શક્યા છે.

અજંતાના કેટલાંક પ્રખ્યાત ગુફા ચિત્રો

(1) માર આક્રમણ : માર આક્રમણનું ચિત્ર એક નંબરની ગુફામાં ગર્ભમંદિરની ભીંત ઉપર આવેલું છે. આ ચિત્ર 3½ મીટર ઊંચું અને 2½ મીટર પહોળું છે. માર એટલે કામદેવ અર્થાત્ પ્રલોભન કામદેવની સેના ભગવાન બુદ્ધને ઘેરી વળી છે. એમને ચલાયમાન કરવા મથતી અનેક કામિનીઓ વચ્ચે પણ ભગવાન બુદ્ધ સ્થિર, સૌમ્ય અને શાંત ભાવે બેઠેલા છે. બુદ્ધના શાંત ભાવોનું દર્શન કરાવતું આ ચિત્ર કલાત્મક છે.

માર આક્રમણ (ગુફા નં. 1)

(2) ઊડતા ગાંધર્વ : આકાશમાં વિહાર કરતાં ગાંધર્વો વાંસળી વાદન, મંજીરા વાદન અને નૃત્ય કરતા જોવા મળે છે. ગાંધર્વોની અંગભંગીઓ, તેમના હાથની કલાત્મક મુદ્રાઓવાળી નાજુક આંગળીઓના આલેખનમાં ભાવનાત્મક સુંદરતા જોવા મળે છે.

અહીં દેવ દાનવ, યક્ષ કિન્નર જેવા ચિત્રો પણ થયાં છે. ભાવને અનુરૂપ લયયુક્ત રેખાઓ પણ સહજ રીતે જ નર્તન કરતી વહે છે. પાત્રોના અંગ, મરોડ, મુલાયમ વસ્ત્રો, મસ્તક પરનો અલંકૃત મુગટ, કેશ ગુંથન અને તેના શૃંગાર ઓછાં વસ્ત્ર પરિધાન કરેલા નારી પાત્રો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.

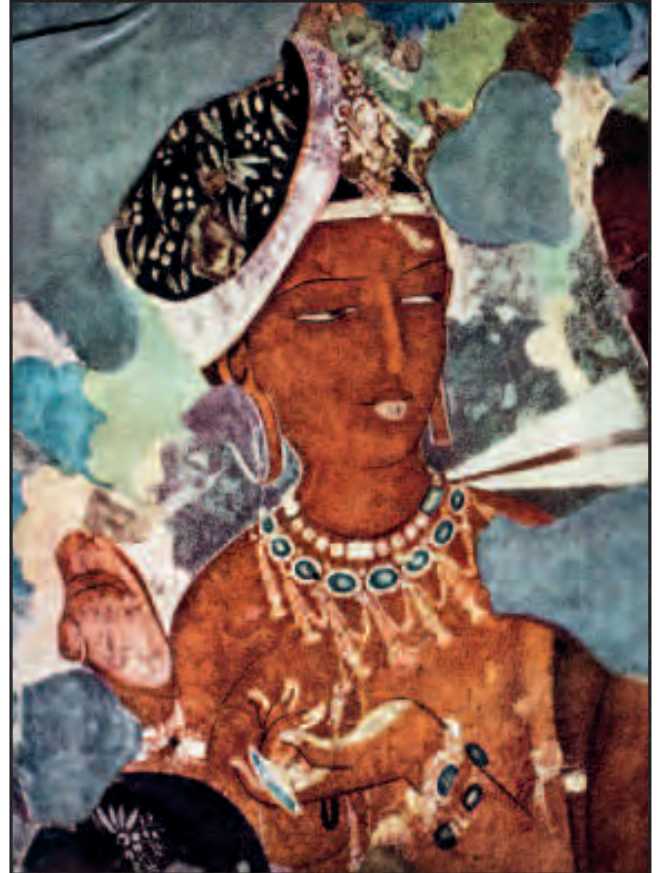
ઈન્દ્રસભામાં ગાંધર્વોનું કાર્ય સંગીત રેલાવવાનું હોય છે તેમનું સંગીત મનને ડોલાવવા અને નૃત્ય કરવા પ્રેરે છે. આ ચિત્રમાં ગાંધર્વો મુક્ત મને ઊડતાં દેખાય છે.

ઉડતા ગાંધર્વ

(3) અપ્સરા : આકાશમાં વિહાર કરતી શ્યામવર્ણ અપ્સરાનું ચિત્ર 17 નંબરની ગુફામાં જોવા મળે છે. જેમાં વાદળમય આકાશમાં ઉડયન કરતી અપ્સરાઓ જોવા મળે છે. તેમના માથા ઉપર રત્નજડિત સુશોભિત મુગટ, કાનનાં આભૂષણો, ગળાના કલાત્મક હાર અંધકારમાં હીરાની જેમ ચમકે છે. મંજીરા ધારણ કરેલા હાથની આંગળીઓ અને ઉડતા લાગે તેવા આભૂષણોનું આલેખન અપ્સરાના ચિત્રને અત્યંત મોહક બનાવે છે. આ ચિત્ર નારીની ભવ્યતા દર્શાવે છે. આ ભવ્ય અને મનોહર અપ્સરાનું ચિત્ર અજંતાની કલાકારની દીર્ઘદૃષ્ટિનો ખ્યાલ આપે છે.

(4) ચંપેય જાતક : એક નંબરની ગુફામાં આવેલું ચંપેય જાતકનું ચિત્ર આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એક કાળે બોધિસત્વે નાગરાજ ચંપેય તરીકે જન્મધારણ કર્યો છે. મદારીના હાથે બંદીવાન બનેલા નાગરાજ ચંપેયને કાશીરાજ ઉગ્રસેન મુક્ત કરે છે. કાશીરાજ નાગરાજને પોતાની નગરીમાં લઈ જાય છે અને નાગરાજ તેમને બોધ આપે છે. સમગ્ર ચિત્રાવલીમાં નાગરાજ અને કાશીરાજના મિલનનું આલેખન ઉચ્ચ કોટિનું છે.

અપ્સરા (ગુફા નં. 17)

(5) બુદ્ધનો ગૃહત્યાગ : ભગવાન બુદ્ધના જન્મ સમયે જયોતિષે આગાહી કરેલી કે આ રાજકુમાર મહાન સાધુ બનશે અથવા તો મહાન ચક્રવર્તી રાજા. રાજાને પોતાનો પુત્ર રાજા બને તે જ ગમે. રાજકુમાર સાધુ બને તે હેતુથી તેમનો ભોગવિલાસમાં ઉછેર કર્યો. પરંતુ જે થવાનું હતું તે જ થઈને રહ્યું એક વાર રાજકુમાર રથમાં બેસીને નગરમાં ફરવા નીકળે છે. ત્યારે હૃદય રોગી અને મૃત્યુ પામેલા વ્યક્તિના શબને જોયા પછી સારથીને પૂછે છે કે આ સંસારના દુઃખો દૂર કરવાનો કોઈ ઉપાય ખરો?

રાજકુમાર સંસારના સર્વ દુઃખ કેમ દૂર કરવાં તે સતત વિચારોમાં મગ્ન રહેતા. જગતનો ત્યાગ કરી સાધુત્વ સ્વીકારવાનું રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ (ભગવાન બુદ્ધ) નક્કી કરે છે એક રાત ભારે મનોમંથન બાદ શયનખંડમાં સૂતેલી પત્ની યશોધરા અને પુત્ર રાહુલને સૂતા મૂકી સિદ્ધાર્થ ગૃહત્યાગ કરે છે. આ પ્રસંગચિત્રમાં ગૃહત્યાગ સમયે ભગવાન બુદ્ધના મુખ ઉપરના મનોમંથનના ભાવ કલાકારે અદ્ભૂત રીતે રજૂ કર્યા છે.

(6) પદ્મપાણિ : અજંતાની ગુફા નં. 1માં ડાબી બાજુની દીવાલ ઉપર બોધિસત્વ પદ્મપાણિનું વિશાળ ચિત્ર આલેખાયેલું છે. ચિત્રમાં ભગવાન બુદ્ધ પદ્મ(કમળ)ને પોતાની કોમળ આંગળીઓમાં રાખી શાંત અને સ્થિર મુખ મુદ્રામાં ઊભા છે. તેમની દષ્ટિમાંથી કારુણ્ય ટપકી રહ્યું છે. આંખોના નીચાં ઢાળેલા પોપચાં એમનાં અંતરમાં રહેલી ગૂઢ શાંતિ અને વિશ્વ પ્રત્યેની કરુણાનું દર્શન કરાવે છે. મુગટ પરનું સુશોભન રૂપાળા ચહેરાને ભવ્યતા અર્પે છે. અલંકૃત, મુગટ અને ગળામાં ચમકતી માળા ચહેરાને વધુ સૌંદર્ય અર્પે છે. કદલી સ્તંભ સમા બાહુ ચિત્રમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઊભા રહેવાની ત્રિભંગ શૈલી ચિત્રમાં લય જન્માવે છે. ચિત્રમાં રેખાંકન સજીવ અને અસરકારક બન્યું છે. (પદ્મ એટલે કમળ અને પાણિ એટલે હાથ).

પદ્મપાણિ (ગુફા નં. 1)

બુદ્ધ અને યશોધરા રાહુલ (ગુફા નં. 17)

(7) બુદ્ધ અને યશોધરા રાહુલ : 17 નંબરની ગુફાની ગર્ભગૃહની પરસાળમાં બુદ્ધ અને યશોધરા-રાહુલનું જગ વિખ્યાત ચિત્ર છે. ગૌતમ બુદ્ધ બન્યા પછી લોકોને ઉપદેશ આપવા ગામે ગામે ફરે છે. એક વાર તે પોતાની નગરી કપિલવસ્તુમાં પધારે છે. એ સમયે પોતાનાં પત્ની યશોધરા અને પુત્ર રાહુલ સમક્ષ ભિક્ષુક વિશે ઉપસ્થિત થતા બુદ્ધના અંતરમાં શાંતિ સંવેદન જન્મ્યાં હશે? યશોધરા પોતાના પુત્ર રાહુલને આગળ ધરી પોતાના પતિ સમક્ષ નહિ પરંતુ જગતના લોકોને કલ્યાણનો માર્ગ દેખાડતા મહામાનવ સમક્ષ ઊભી છે. ચિત્રમાં બુદ્ધને પ્રમાણમાં ખૂબ મોટા ચીતર્યા છે. બુદ્ધની મોટી અને ભવ્ય આકૃતિ આલેખીને કલાકારે તેમના દિવ્ય વ્યક્તિત્વની મહાનતા અને ભવ્યતા પ્રગટ કરી છે.

(8) અજંતાનાં ભાત ચિત્રો :

અજંતાની ગુફા નંબર એક અને બેની દીવાલો અને છતો ઉપર ભાત ચિત્રો જોવા મળે છે. ભગવાન બુદ્ધના જીવન પ્રસંગો અને જાતકકથા તથા સુંદર ભાતચિત્રોનું આલેખન કર્યું છે. જેમાં પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ, વેલ, વૃક્ષો ફૂલો, હાથીઓ, હંસ ખીલેલા કમળ તેમજ કમળ પાંખડીઓનું સુંદર ચિત્રાંકન કર્યું છે. માનવપાત્રો હાથની આંગળીઓની જુદી જુદી મુદ્રાઓ દ્વારા કોમળતાનો ખ્યાલ આપ્યો છે.

રાજકુમારી (ગુફા નંબર - 2)

અજંતાના ભાતચિત્રો

ભાત ચિત્રમાં સચોટ અને ભાવપૂર્ણ લયયુક્ત રેખાંકનની સાથે વિષયને અનુરૂપ લાલ, પીળો, સફેદ, કથ્થાઈ, ભૂરો અને લીલો રંગ જેવા મર્યાદિત રંગોનો ઉપયોગ કરી ચિત્રકારોએ જે ભાત રચના કરી છે. તે અદ્ભુત અને અનુપમ છે.

(2) ઇલોરાની ગુફાઓ :

વિશાળ ખડકોમાં નિર્માણ પામેલી દેવ મંદિર સમી ઇલોરાની ગુફાઓ એ યુગના સ્થપતિઓ અને શિલ્પીઓની કલા સાધના અને સૌંદર્યદૃષ્ટિના સમર્થ પુરાવા છે.

મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના ઔરંગાબાદથી 17 કિલોમીટર અને અજંતાથી 96 કિલોમીટર દૂર ઇલોરાની ગુફાઓ આવી છે. અહીં બૌદ્ધ હિંદુ અને જૈન એ ત્રણેય ધર્મોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી 34 ગુફાઓ છે.

‘વિશ્વકર્માની ઝૂંપડી’ની ગુફા નોંધપાત્ર છે. અંદરની બાજુએ ચૈત્ય મંદિર છે. અહીં ગાંધર્વો, અપ્સરાઓ, ભિક્ષુઓ, ભિક્ષુણીઓ વગેરેના સુંદર શિલ્પો છે.

હિન્દુ (બ્રાહ્મણ) ધર્મની ગુફાઓ ઘણી જ વિશાળ છે તેમાં ‘રાવણની ખાઈ’ અને ‘દશાવતાર ગુફા’ જાણીતી છે. ઇન્દ્રસભાની ગુફા જૈન ધર્મની જાણીતી ગુફા છે.

ઇલોરાની ગુફાઓનાં જાણીતા શિલ્પ-સ્થાપત્યોની જાણકારી મેળવીએ.

(1) દશાવતાર ગુફા : (ગુફા નં. 15)

આ ગુફા બે માળની છે. અહીં ઓસરી અનિયમિત આકારની છે. ઉપરના વિશાળ ખંડોસ્તંભો ઉપર ટકેલા છે. અહીં તેમના નામ પ્રમાણે દશાવતાર દેવો જોવા મળે છે. ભગવાન શિવ તથા વિષ્ણુના જીવન ઉપર આધારિત શિલ્પો ઘણાં જ મોટાં છે. તારકાસુર વધ કરવા જતા શિવનું આકર્ષક શિલ્પ અને શિવલિંગ મહાત્મ્યનાં શિલ્પો આકર્ષક છે. આ ગુફામાં નૃસિંહ અને હિરણ્યકશ્યપ વચ્ચે યુદ્ધનું વિરાટ શિલ્પ ખૂબ ભવ્ય અને આકર્ષક છે અહીં ભયાનક (રૌદ્ર) અને વીરસનું દર્શન થાય છે.

(2) રાવણની ખાઈ (ગુફા નં. 14)

દક્ષિણ દિશા તરફ ચોપાટ રમતાં શિવપાર્વતી, શિવ તાંડવ અને રત્નાસુર વધના પ્રસંગો આલેખાયેલાં છે. ઉત્તર તરફની દીવાલ ઉપર વરાહ અવતાર વિષ્ણુ પોતાના દંતશૂળની ઉપર પૃથ્વીને ધારણ કરી રહેલા હોય એવું દૃશ્ય કંડારાયેલું છે. બીજા એક દૃશ્યમાં ચતુર્ભુજ વિષ્ણુ વૈકુંઠમાં બેઠેલા છે. આ ઉપરાંત આ ગુફામાં મહિષાસુર મર્દિનીનું શિલ્પ પણ આકર્ષક છે.

(3) દૂમરલેણ (ગુફા નં. 20)

આ ગુફામાં શિવપાર્વતીના લગ્નપ્રસંગનું તેમજ શિવનાં અન્ય સ્વરૂપોનું સુંદર આલેખન થયેલું છે.

મહિષાસુર મર્દિનીનું શિલ્પ

(4) ઈન્દ્રસભા (ગુફા નં. - 32)

જૈન ધર્મની 30 થી 34 નંબરની આ ગુફાઓ સૌથી આકર્ષક છે. તેમાં 32 નંબરની ગુફામાં આવેલી ઈન્દ્રસભા શિલ્પકામથી સભર છે. આ ગુફા શિલ્પકલાની દૃષ્ટિએ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ મનાય છે. અહીં ભગવાન મહાવીર સ્વામીની ભવ્ય પ્રતિમા છે ઉપરાંત પાર્શ્વનાથ અને ગોમેશ્વર બાહુબલીનાં મનોહર શિલ્પો છે. અહીં જૈન તીર્થંકર ઉપરાંત ગણેશ અને નગાધિરાજની મૂર્તિ અત્યંત મનમોહક છે.

ગોમેશ્વર બાહુબલી
(ઈન્દ્રસભા)

(3) એલિફન્ટાની ગુફા :

એલિફન્ટાની ગુફાઓ મુંબઈના દરિયાકિનારાથી 12 કિલોમીટર દૂર ધારાપુરી નામના ટાપુ ઉપર આવેલી છે. તેથી તેને ધારાપુરીની ગુફાઓ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. એલિફન્ટાની ગુફાઓ શૈવ ધર્મની છે. અહીંયા લગભગ 11 ગુફાઓ છે. પરંતુ માત્ર એક જ ગુફામાં શિલ્પકામ થયેલું છે. અહીંનું પ્રખ્યાત શિલ્પ ‘ત્રિમૂર્તિ’ છે. ‘ત્રિમૂર્તિ’ એટલે ત્રણ મુખવાળી મૂર્તિ આ મૂર્તિમાં શિવના ત્રણ સ્વરૂપો સત્યમ્ શિવમ્ સુંદરમ્ (સૌમ્ય, રુદ્ર અને ધ્યાનસ્થ)નું નિરૂપણ થયેલું છે. આ મૂર્તિ લગભગ 22 ફૂટ ઊંચી છે. તેનો મુગટ વિશાળ છે. ગુફાની આગળ પ્રવેશ દ્વારની બંને-બાજુ 22 ફૂટ ઊંચા બે દ્વારપાળોનાં શિલ્પો છે.

ત્રિમૂર્તિ (એલિક્ઝાન્ડ્રીની ગુફા)

દ્વારપાળ (એલિક્ઝાન્ડ્રીની ગુફા)

(4) બાઘની ગુફાઓ :

બાઘની ગુફાઓ મધ્ય પ્રદેશમાં ગ્વાલિયર પાસે આવેલી છે. વિધ્યાચળ પર્વતમાળામાં બાઘ નદીના કિનારે આવેલી હોવાથી આ ગુફાઓ બાઘની ગુફાઓ તરીકે જાણીતી છે. આ ગુફાઓનો સમય ઈ. સ. પાંચમી સદીનો ગણાય છે. આ શૈલી અજંતા શૈલી સાથે સામ્ય ધરાવે છે. કેટલીક ગુફાઓમાં ભગવાન બુદ્ધની અને બોધિસત્વની પ્રતિમાઓ જોવા મળે છે. અજંતાની જેમ અહીં યક્ષ અને નાગનાં શિલ્પ કંડારેલાં છે.

અહીં 9 ગુફાઓ આવેલી છે. તેની દીવાલ પર અનેક સુંદર ચિત્રો આલેખાયેલાં છે પણ તેમનો મોટો ભાગ નષ્ટ થયેલો હોવાથી તે અંગેની વિગતો પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.

એક દૃશ્યમાં એક નર્તકની આસપાસ છ વાજિંત્ર વગાડનાર સ્ત્રીઓ ઊભેલી છે. એકના હાથમાં મુદંગ, બીજાના હાથમાં મંજીરા અને અન્યના હાથમાં દાંડિયા. ગુજરાતમાં રમાતા દાંડિયા રાસનું ગતિમય દર્શન આ ચિત્રોમાં જોવા મળે છે.

બીજું ચિત્ર ઘોડેસવારી અને છ હાથીઓવાળા સરઘસનું સુંદર ચિત્ર અહીં છે તેમાં શિરછત્ર, ચૌરી અને રાજાનું પ્રતિક લઈને જતા રાજદરબારીઓ સાથે સ્ત્રી સમુદાયનું નગર ઉત્સવ જેવું લાગતું કલાત્મક આલેખન જોવા મળે છે.

ત્રીજું ચિત્ર બે સ્ત્રીઓનું છે એક સ્ત્રી મોઢું ઢાંકીને રુદન કરે છે. જ્યારે બીજી સ્ત્રી તેને સાંત્વન આપે છે. આ બંને સ્ત્રીઓના મુખ ઉપરના ભાવ યોગ્ય રીતે રજૂ કરીને કલાકારોએ તેની કલાસૂઝનો પરિચય કરાવ્યો છે. ‘રંગમહેલ’ નામે જાણીતું ચિત્ર ઘણું જ લાંબુ અને અનેક રંગોથી ભરેલું છે.

અજંતાની જેમ અહીં યક્ષ અને નાગનાં શિલ્પ કંડારેલાં છે પણ તેમાંના મોટે ભાગે નષ્ટ થયેલાં હોવાથી તે અંગેની વિગત પ્રાપ્ત નથી. માત્ર જૂજ ચિત્રો જ ટકી શક્યાં છે.

ચિત્રના આલેખનમાં બાઘ ગુફાનાં ચિત્રો અજંતાનું સાતત્ય ધરાવે છે. રંગ અને રેખામાં એક પ્રકારની સંવાદિતા જોવા મળે છે. આમ છતાં ભાવની અભિવ્યક્તિમાં નબળાઈ દેખાય છે. અઘોરી બાવાઓની ધૂણીના ધૂમાડાથી તેમજ યોગ્ય જાળવણીના અભાવે આ ગુફાઓમાં ચિત્રો નષ્ટ થયેલાં છે.

1. ખાલી જગ્યા પૂરો.

- (1) _____ ગુફાઓ એટલે બૌદ્ધ સાધુઓનું પ્રાર્થના અને ઉપાસના કરવાનું સ્થાન.
- (2) ઈન્દ્રસભામાં _____નું કાર્ય સંગીત રેલાવાનું હોય છે.
- (3) _____નંબરની ગુફાની ગર્ભગૃહની પરસાળમાં બુદ્ધ અને યશોધરા-રાહુલનું જગવિખ્યાત ચિત્ર છે.
- (4) બાઘની ગુફાઓ મધ્યપ્રદેશમાં _____પાસે આવેલી છે.
- (5) ચિત્રના આલેખનમાં બાઘ ગુફાનાં ચિત્રો _____ સાતત્ય ધરાવે છે.

2. નીચે આપેલા પ્રશ્નોનો યોગ્ય વિકલ્પ આપી જવાબ લખો.

- (1) ભારત સરકારે કઈ સાલમાં અજંતાની ગુફાઓને રાષ્ટ્રીય કલા સંપત્તિ જાહેર કરી.
(A) 1851 (B) 1941 (C) 2000 (D) 1951
- (2) બૌદ્ધના શાંત ભાવોનું દર્શન કરાવતું ચિત્ર કઈ ગુફામાં આવેલું છે ?
(A) ચંપેય જાતક (B) અપ્સરા (C) માર આક્રમણ (D) પદ્મપાણિ
- (3) ગુફા નં. 1 માં ડાબી બાજુની દીવાલ ઉપર કયું વિશાળ ચિત્ર આલેખાયેલું છે ?
(A) બુદ્ધ યશોધરા રાહુલ (B) અપ્સરા
(C) ચંપેય જાતક (D) પદ્મપાણિ
- (4) કઈ ગુફામાં શિવપાર્વતીના લગ્ન પ્રસંગનું તેમજ શિવના અન્ય સ્વરૂપોનું સુંદર આલેખન થયેલું છે ?
(A) રાવણની ખાઈ (ગુ. ફા. નં. 14) (B) દૂમરલેણ (ગુ. ફા. નં. 20)
(C) ઈન્દ્રસભા (ગુ.ફા. નં. 32) (D) દશાવતાર (ગુ. ફા. નં. 15)

3. નીચે આપેલા પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

- (1) અજંતાની ગુફાઓનો જગતને પરિચય કરાવવાનું માન કોને ફાળે જાય છે ?

- (2) અજંતાના ગુફાચિત્રો કઈ પદ્ધતિનાં ચિત્રો કહેવાય છે ?

- (3) ગુફા નં. 17માં કયું ચિત્ર જોવા મળે છે ?

- (4) નરસિંહ અને હિરણ્યકશ્યપ વચ્ચેના યુદ્ધનું વિરાટ શિલ્પ કઈ ગુફામાં આવેલું છે ?

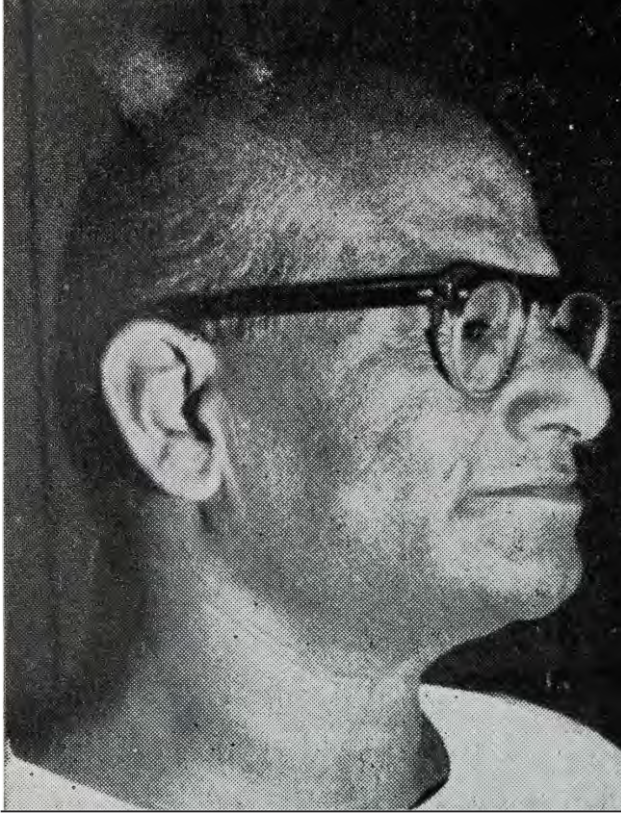
- (5) ઈલોરાની ગુફા અજંતાથી કેટલા કિલોમીટર દૂર આવેલી છે ?

- (6) કઈ ગુફાઓ ધારાપુરીની ગુફાઓ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે ?

1

શ્રી દેવીપ્રસાદ રોય ચૌધરી (ઈ.સ. 1899 થી ઈ.સ. 1975)

શ્રી દેવીપ્રસાદ રોય ચૌધરીનો જન્મ ઈ. સ. 1899માં બંગાળ (બાંગ્લાદેશ)ના રંગપુર જિલ્લામાં તાજહટ ગામમાં થયો હતો. નાની ઉંમરે માતાની છત્રછાયા ગુમાવી હોવાથી તેમને ઉછેરવાની જવાબદારી તેમના પિતાશ્રીએ નિભાવી હતી. પિતાશ્રીની ઈચ્છા તેમને બહાદુર નેકદિલ ઈન્સાન બનાવવાની હતી. તેથી તેમનું ઘડતર તે રીતે કર્યું. તેમનું મન અને શરીર મજબૂત હતાં પરંતુ હૃદય કોમળ હતું. ચિત્રકલાનો શોખ નાનપણથી જ હતો. તેઓ એક સારા શિકારી, નિષ્ણાત કુસ્તીબાજ, કુશળ બંસીવાદક અને વાર્તાલેખક જેવી બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા હતા.

કલકત્તાના ‘કોરિન્થિયન’ થિયેટરમાં નાટકના પડદા ચીતરનાર તરીકે અને પછીથી ચિત્ર શિક્ષક તરીકે નોકરી કરેલી. પોતે કલાના જીવ હતા તેથી અનેક સંઘર્ષોની વચ્ચે તેમણે ભારે ખંત અને નિષ્ઠાપૂર્વક કલા સાધના ચાલુ રાખી.

તેમણે એક સુપ્રસિદ્ધ ઈટાલિયન ચિત્રકાર બોઈસ (Boiass) પાસે કલાનો અભ્યાસ કર્યો. ત્યારપછી કલાગુરુશ્રી અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર સાથે એમનો સંબંધ

બંધાયો અને તેઓ કલા શાળામાં દાખલ થયા અને તેમના પ્રિય શિષ્ય બન્યા. ‘લાઈફ પેઈન્ટિંગ’ અને શિલ્પ કલાનું પાયાનું શિક્ષણ લીધું.

તેમના ચિત્રોમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની કલાશૈલીઓના તત્વોનો સમન્વય કરીને પોતાની આગવી શૈલી નિપજાવી. જલરંગી ચિત્રોમાં પણ તેમને તૈલચિત્રો જેટલી જ સિધ્ધી દાખવી છે. શરૂઆતમાં તેઓ ઈન્ડિયન સોસાયટી ઓફ ઓરિએન્ટલ આર્ટ કલકત્તામાં ચિત્ર શિખવતા, ત્યારબાદ ઈ. સ. 1928માં મદ્રાસ સ્કૂલ ઓફ આર્ટમાં વર્ષો સુધી આચાર્ય પદે રહ્યા તેઓ રંગવિજ્ઞાનના જ્ઞાતા અને પ્રતિભાસંપન્ન કલાગુરુ હતા. તેમના ચિત્રોમાં પાત્રાલેખન સચોટ અને હૃદયસ્પર્શી હોય છે. રાજકુમારીના દેહની સુકુમારતા અને શ્રમજીવીના ઘાટીલા બરછટ શરીરની બલિષ્ઠતા તેઓ તેમના ચિત્રમાં નિરૂપી શક્યા છે. ‘લેખ્યાકન્યા’, ‘અભિસારિકા’, ‘ભગ્ન પ્રતિમા’, ‘ગપાટા’, ‘કુતુહલ’, પંખીયુગલ, મેઘનું સ્વાગત, પથ્થરની દીવાલ પાછળ વગેરે તેમનાં જાણીતાં ચિત્રો છે. તેમના ચિત્રો નેશનલ ગેલેરી ઓફ મોર્ડન આર્ટ, હૈદરાબાદ સલારંગંજ મ્યુઝિયમ તેમજ દેશ-વિદેશના અનેક ખાનગી સંગ્રહાલયમાં છે.

શ્રી દેવીપ્રસાદ રોય ચૌધરી જેટલા પ્રતિભાશાળી ચિત્રકાર હતા તેટલા જ સિદ્ધહસ્ત શિલ્પી પણ હતા. તેમના શિલ્પોમાં માનવદેહના અંગોપાંગના અભ્યાસ તેમના નિરૂપણમાં તેમની કલાની સૂઝનો પરિચય જોવા મળે છે. શિલ્પમાં મદ્રાસના દરિયા કિનારે મૂકેલ ‘રોડ મેક્સ’ શિલ્પ ખૂબ જ જાણીતું છે. નેશનલ ગેલેરી ઓફ મોર્ડન આર્ટના પ્રવેશ દ્વાર પર ‘શહીદોનું સ્મારક’ ભારત સરકારે 500ની ચલણી નોટ પર છાપી તેમનું ગૌરવ વધારેલ હતું તેમજ ‘શ્રમનો વિજય’ જાણીતાં શિલ્પો છે.

ઈ. સ. 1953માં ભારતીય લલિતકલા અકાદમીના પહેલા અધ્યક્ષ બન્યા. ભારત સરકારે તેમને ‘પદ્મવિભૂષણ’નો ઈલકાબ આપી બહુમાન કર્યું હતું. તેમના શિષ્ય સમુદાયમાં ગુજરાતના નામાંકિત ચિત્રકારોમાં સર્વશ્રી રસિકલાલ પરીખ, શ્રી શાંતિ શાહ અને શ્રી દશરથભાઈ પટેલનો સમાવેશ થાય છે. આમ શ્રી દેવીપ્રસાદ રૌય ચૌધરી બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવનાર જીવનના અંતિમ દિવસ સુધી કલાસર્જન કરતા રહ્યા હતા. આમ તેઓ ભારતીય કલાના ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ રહેશે.

શહીદોનું સ્મારક

શ્રી દેવીપ્રસાદ રૌય ચૌધરી

શ્રમનો વિજય

શ્રી દેવીપ્રસાદ રૌય ચૌધરી

મૃત્યુનો દૂત

લેખ્યા કન્યા

મુસાફિર

શિલ્પ - શ્રી દેવીપ્રસાદ રોય ચૌધરી

કુમારી અમૃતા શેરગિલ સંસ્કારી પંજાબી ગૃહસ્થ પિતા અને માતા હંગેરિયન સંગીત જ્ઞાત્રીનું સંતાન હતા. તેમનો જન્મ 30 મી જાન્યુઆરી 1913માં હંગેરીના પાટનગર બુડાપેસ્ટમાં થયો અને બાળપણ ત્યાં જ વીત્યું. ઈ.સ.1921માં ભારતમાં સિમલા આવી વસ્યાં. કલાપ્રેમી કુટુંબમાં તેમનો ઉછેર થયો હોવાથી પાંચ વર્ષની નાની ઉંમરે ચિત્રવાનું શરૂ કરેલ અને 12 વર્ષની ઉંમરે તો તેણે સુંદર રેખાંકનો કરેલાં.

તે પોતે પણ પિયાનો વગાડી શકતાં તેમની કલા શક્તિ જોતાં માતાએ તેને યુરોપની કલાના કેન્દ્ર સમા પેરિસમાં કલાના અભ્યાસ અર્થે મૂક્યાં ત્યાં તેઓ કવિ અને કલાકારોના પરિચયમાં આવ્યાં. પ્રણાલીમાં ન માનનાર એવા સર્જકો પાસેથી નવા વિચાર મળ્યા. પોલગોગાંની રંગરચનાથી તેઓ ખૂબ જ પ્રભાવિત થયા. આમ પશ્ચિમના દેશોના વસવાટ દરમિયાન

તેમણે પોતાની ચિત્ર પદ્ધતિનો પાયો નાખ્યો. ઈ. સ. 1931માં ‘યંગગર્લ્સ’ ચિત્ર માટે એવોર્ડ મળ્યો.

અમૃતાને ભારત માટે ખૂબ જ ભાવ હતો તેથી ઈ. સ. 1934માં પેરિસથી ભારત આવ્યાં. ભારતમાં મહાબલિપુરમ, મદુરાઈ અજંતા, ઈલોરા વગેરે સ્થળોથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થયાં. આમ ભારતીય લોકજીવનના ધબકાર ઝીલી યુરોપથી મેળવેલ કલાસૂઝના સુભગ મિલન દ્વારા તેમણે અનેક સર્જનો કર્યાં. તેજસ્વી રંગો, સપાટ પટ્ટો, સફેદ, કાળા ને લાલ રંગને આગવી રીતે વાપરી નવીન ચિત્રો રચ્યાં.

છાયા પ્રકાશને સ્થાને ધૂંધળો પ્રકાશ ઉપયોગમાં લીધો. ભારતીય કલામાં આધુનિક તત્ત્વો ઉમેરવામાં તેમનો ફાળો સવિશેષ છે. તેથી તેઓ ભારતીય આધુનિક કલાના પ્રણેતા ગણાયાં.

કુમારી અમૃતા શેરગિલ જેવી ભાગ્યે જ કોઈ વ્યક્તિ હશે કે જેણે માત્ર 29 વર્ષની ટૂંકી કારકિર્દીમાં ચિંરજીવ તેજસ્વિતા વિપુલ સર્જનો અને ઘણું ઊંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. લાહોરમાં તેમના ચિત્રોનું પ્રદર્શન થયેલું. તેમના મોટાં ભાગનાં ચિત્રો મોર્ડન આર્ટ ગેલેરી ન્યૂ દિલ્હીમાં સંગ્રહીત છે.

તેમનાં જાણીતાં ચિત્રો ત્રણ બહેનો, મધર ઇન્ડિયા, કેળાં વેચનાર, ભિખારીઓ, ઊંટ, પ્રાર્થના કરતા છોકરા, નવવધુનો શણગાર, પહાડી પ્રદેશના સ્ત્રી-પુરુષો અને સેલ્ફ પોર્ટ્રેટ મુખ્ય છે. તેઓ પંજાબના ચિત્રલેખા ગણાતાં.

ગિંટ

હલ્દી ગ્રાઈન્ડર

યંગ ગર્લ્સ

ત્રણ બહેનો

બ્રહ્મચારીઓ

મધર ઈન્ડિયા